

FÁBIÁN ZOLTÁN IMRE

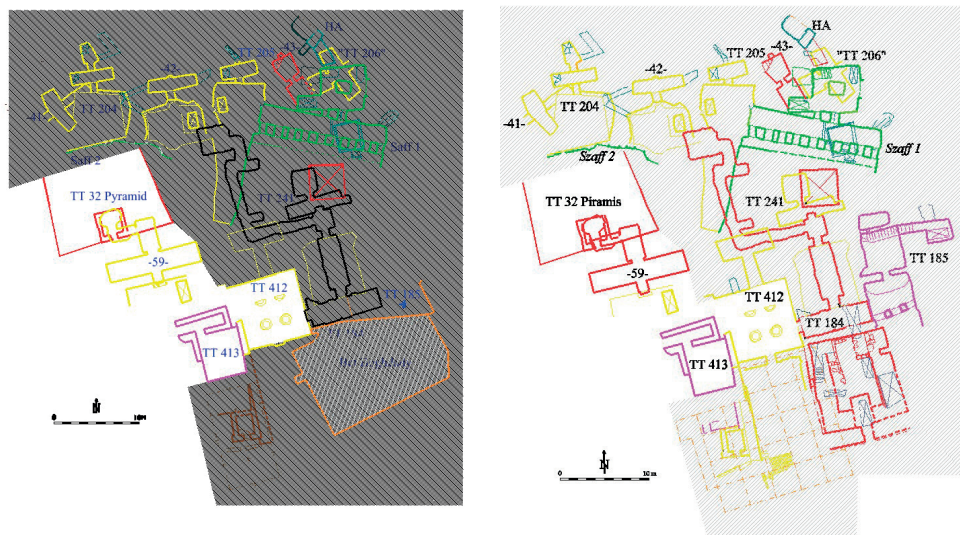
Figurális osztrakon áldozati és bankettjelenet ábrázolásával *Qen-Amon* thébai sírjának (TT 412) körzetéből

Bács Tamásnak

A thébai temetők feltárása során, különösen abban az esetben, ha ez nem csupán egy-egy objektumra irányul, gyakran szembesülünk azzal a kérdéssel, hogy a kutatott építészeti emlékek, és a bennük, vagy a körzetükben előkerült tárgyi leletek kapcsolata nem, vagy csak bizonyos valószínűséggel állapítható meg. A tárgyi leletek ugyanis a temető igen hosszú, több évezredet átfogó története során erősen szóródtak, „vándoroltak” akár nagyobb távolságokra is. Az azonosításhoz és a kapcsolatok érzékeléséhez alkalmasnak tűnő feliratos tárgyakon kívül ilyen esetekben legfeljebb a datálhatóság, statisztikai, vagy más, például ikonográfiai szempontokat figyelembe vevő módszerek alkalmazhatók. Az alább bemutatandó figurális osztrakon és *Qen-Amon* sírja (TT 412) közötti kapcsolat megítéléséhez és a leletek feldolgozásának problematikájához úgy vélem, szükséges bevezetőként a viszonylag kicsi kutatott terület bemutatása, annak érzékeltetésére, hogy az egyes temetkezésekhez, vagy általában a terület történetéhez kapcsolódó lelethalmazok értelmezése milyen kihívásokat jelenthet.¹

¹ Az *Orpheus Noster* első számától, 2009-től kezdve évente beszámolok arról a munkáról, melyet az Egyiptomi Magyar Régészeti Misszió keretében végzünk a thébai temetőben, a Hoha dombon. A magyar ásatások 1983-ban kezdődtek ebben a körzetben, azóta a munka évről-évre folyamatos. Ennek része a domb déli oldalának felső részén lévő sziklások és egyéb emlékek feltárása, melyet 1995-óta vezetek. 2020-ban tehát már a 26. idénynél tartunk a mintegy 50 méter széles domboldal feltárásában. A külföldi régészeti missziók vezetői minden ásatási évad után szakmai jelentést készítenek az egyiptomi régészeti hatóságok (*Supreme Council of Antiquities*) számára. E beszámolók egy részét az *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* (ASAE) című évkönyvben tervezik közzétenni. Mivel ez nem könnyen hozzáférhető nálunk, ásatási jelentéseimnek a magyar olvasó számára készített változatát ehelyütt, az *Orpheus Noster*-ben közlöm. Néhány éve azonban – elsősorban terjedelmi okokból – a korábbi évekhez hasonló, hosszú beszámolóim közlésére nincs mód, ezért választottam egy különleges leletet bemutatni. Az utóbbi években az ásatást anyagilag az Országos Tudományos Kutatási Alapok (OTKA majd NKFIH) pályázata tette lehetővé, támogatta a Magyar Képzőművészeti Egyetem, a Károli Gáspár Református Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Budapesti Műszaki Egyetem, a Magyar Nemzeti Múzeum, az Izisz Alapítvány, a Byblos Alapítvány, a Salisbury Régészeti Kft, továbbá a kutatócsoport tagjai is. A kutatást az egyiptomi Felsőoktatási Minisztérium és a Tempus Közalapítvány (Magyar Ösztöndíj Bizottság) közösen nyújtott ösztöndíjai is segítették. A folyamatos magyar terepkutatások megkezdése, 1983 óta számos intézmény és magánszemély is támogatta a magyar ásatásokat. Minden támogató felsorolása itt lehetetlen volna, a jelen történelmi helyzetben

A kutatott terület számos, egykor gazdagon díszített sziklasírt, illetve az ezekben és a közöttük másodlagosan készített temetkezőhelyeket foglal magába az ókori Egyiptom történetének szinte minden fontosabb korszakából (1–2. kép).² A Hoha domb déli oldalán a temetkezőhelyek és a halotti kultuszhoz kapcsolódó, sziklába vágott szentélyek többnyire egymás fölötti sorokban találhatók, mégpedig olyan elrendezésben, melyben az egyes korszakok emlékei gyakran egymást váltva készültek, tehát a rendelkezésre álló sziklarészeket a későbbi korszakokban úgy használták ki, hogy a korábban készített sziklasírok között hozták létre őket. Sőt a korábbi sziklasírokat olykor újra felhasználták, átépítették, újabb temetkezőhelyeket hoztak létre bennük, vagy festett, domborművel díszített falaikat új jelenetekkel bővítették, vagy teljesen átalakították. Az újabb és újabb temetkezések tehát a mellékelt tárgyak keveredését hozták magukkal.



1–2. kép. A kutatott terület vázlatos térképei a Hoha domb déli lejtőjén. Satírozva a kutatott terület. Balra a modern vályogtégla ház, a Bét Bogdádi 2009-ben történt bontása előtt, jobbra a TT 184 (Nefermenu) sír előudvarának, illetve a TT 185 (Szeni-iqer) sziklakamráinak feltárása után. A színek a sziklasírok és egyéb emlékek korát jelölik (lila: Óbirodalom / Első Átmeneti Kor; zöld: Első Átmeneti Kor, Középbírodalom; sárga: 18. dinasztia; vörös: 19. dinasztia; kék: Harmadik Átmeneti Kor, Későkor, vagy egyelőre ismeretlen). (Csáki György és Wéberné Jánossy Katalin felmérései és rajzai alapján.)

azonban fontosnak, méltányosnak és illendőnek tartom megemlíteni, hogy ezek között az intézmények között szerepelt a korai években a *Soros Alapítvány* is.

² A lelőhely általános leírásához, illetve a korábban azonosított sziklasírokhoz egyébként l. B. PORTER – R. L. B. MOSS: *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, I: *The Theban Necropolis*, 1. *Private Tombs*, Oxford, Griffith Institute – Ashmolean Museum, 1970; *Survey of Egypt 1922–1924*, Map of El-Khókha and Assásif c-9; továbbá Fr. KAMPP: *Die thebanische Nekropole zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zur XX. Dynastie*, 1–2, Theben 13, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 1996. A lelőhelyen végzett korábbi munkákról készített eddigi beszámolóim és a kutatás eredményeit közlő tanulmányok többsége letölthető: tt184.blogspot.hu, a Publikációk és az Ásatási napló rovatból is.

A körzet jelenleg ismert, főbb sírjai a következők. A legfelső sírsor fölött legalább egy, korábban nem ismert aknasírt azonosíthatunk (HA) a Harmadik Átmeneti Korból, és ezt fel is tártuk. A felső sírsorban többnyire a 18. dinasztia idején készült sírok találhatók, de van közöttük későbbi, a Ramesszida-korban készült is:³ „TT 206” (18. dinasztia),⁴ (Kampp) -43-⁵ (valószínűleg Ramesszida), TT 205 (tulajdonosa: *Thutmoszisz*, 18. dinasztia), -42- (18. dinasztia), TT 204 (*Nebanenszu*, 18. dinasztia), -41- (Újbirodalom, valószínűleg 18. dinasztia). A sírokban és közöttük további, későbbi korszakokból származó aknasírok és más temetkezőhelyek is vannak.

A felső sírsor alatt a most már sokéves kutatómunka során feltártunk, illetve azonosítottunk két, pilléres homlokzatú ún. *szaft*-sírt az Első Átmeneti Kor, vagy korai Középbírodalom korából, melyeket saját kódokkal jelöltünk (*Szaft-1* és *Szaft-2*). Ezek között egy további, egyelőre feltáratlan sír bejárata nyílik. A *Szaft-1* sírban is további, későbbi temetkezőhelyek találhatók, köztük egy, a Harmadik Átmeneti Korból származó, több fázisban is használt aknasír.⁶

Az e sírsor alatti szinten eddig egyetlen sziklasír ismert, melynek feltárását – korábbi kutatásokat követően – egy japán kutatócsoport végezte el, ez a TT 241 (*Jahmesz*, 18. dinasztia).⁷ Ebben a sírban is megtaláljuk a későbbi korszakok aknasírait, illetve előudvarában további temetkezőhelyeket.

A domboldalon, ez alatt, megközelítőleg azonos szinten sorakoznak a thébai temetők legkorábbi sírjai, de nem egymás mellett, hanem közöttük a 18. és 19. dinasztia idején készítették nagyméretű sziklasírokat. Keletről haladva: TT 185 (*Szeni*, késő Óbirodalom), TT 184 (*Nefermenu*, 19. dinasztia), TT 412 (*Qen-Amón*, 18. dinasztia),⁸

³ Felmérésükről és eddig megismerhető adataikról l. Z. I. FÁBIÁN: „Nefermenu (TT 184), April 2003”. *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte* LXXIX, 2005. 41–59.

⁴ Nem azonos az ezen a számon általában nyilvántartott és leírt emlékművel, bár a sziklahomlokzatára ezt a számot írták, ezért a kódszámát idézőjelben használom.

⁵ A kötőjelek között jelölt számok azokat a sírokat jelölik, amelyek nem kaptak TT (Theban Tomb) számot. A kötőjelekkel Friederike Kampp jelölését követjük, lásd KAMPP: *Die thebanische Nekropole*.

⁶ NÉMETH B.: „Egy aknasír és ami benne van: egy másodlagos temetkezés története a thébai el-Hoha dombon”. *Orpheus Noster* II/1, 2010. 17–25; Z. I. FÁBIÁN: „Re-use and Modification of a *Saft*-tomb on the South Slope of el-Khokha, Thebes”. In K. A. Kóthay (ed.): *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt: Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine arts, 17-19 July 2014*, Budapest, Museum of Fine Arts, 2017, 85–92.

⁷ A. W. SHORTER: „The Tomb of Aahmose, Supervisor of the Mysteries in the House of the Morning”. *Journal of Egyptian Archaeology* XVI, 1930. 54–62; K. SAKURAI – S. YOSHIMURA – J. KONDO: *Comparative Study of Noble Tombs in Theban Necropolis*. Tokyo 1988; J. KONDO: „Inscribed Funerary Cones from the Theban Necropolis”. *ORIENT* XXIII, 1987. 63–76; S. YOSHIMURA – J. KONDO: „Découvertes de nouvelles tombes de nobles”. In (s. ed.) *Vallées des reines et des rois*, Dijon, Éditions Fatou, 1992, 110–113; S. YOSHIMURA: *Research in Egypt 1966–1991*. The Egyptian Culture Center, Waseda University, Tokyo, 1991; S. YOSHIMURA: „The history of Egyptian Culture Centre’s field research in Egypt.” In J. Leclant (szerk.): *VI. Congresso internazionale di egittologia: Atti*, Torino, International Association of Egyptologists, 1992, 661–664.

⁸ Mohamed SALEH: The Tomb of the Royal Scribe Qen-Amun at Khokha (Theban Necropolis N° 412). *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte* LXIX, 1983. 15–28.

TT 413 (*Unisz-anb*, késő Óbirodalom).⁹ E sírok mindegyikét a későbbi korszakokban többször újra felhasználták, aknasírokat és más temetkező kamrákat készítettek bennük. Egy olyan, a thébai temetőkben nem ritka vályogtéglá szentély (BBKF) maradványait is feltártuk¹⁰ *Qen-Amon* sírjával pontosan megegyező padlószinttel, melyet *Unisz-anb* óbirodalmi sírja fölött, a törmelékre építettek, és abból a szempontból különlegességnek számít, hogy falain több olyan festmény jó állapotban maradt ránk, melyek a sziklasírokból gyakoriak. A festmények kidolgozása igen hasonlatos *Qen-Amon* sírjában láthatóakkal, tehát – jöllehet a sírszentély tulajdonosának neve nem maradt ránk – azt a 18. dinasztia idejére datálhatjuk.¹¹

A kutatott terület déli részén, az előzőeknél egy további alacsonyabb szinten két újabb, egyelőre ismeretlen korú sír bejáratát (D-1 és D-2) tártuk fel az utóbbi években, és e sírok további kutatása várható a későbbiekben.¹²

⁹ Mohamed SALEH: “The Tomb of *Wnjs-nb*, at Qurna (PM - No. 413)”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* XXVI, 1970. 199–206; Mohamed SALEH: *Three Old Kingdom Tombs at Thebes*. *Archäologische Veröffentlichungen* 14, Mainz am Rhein, 1977.

¹⁰ Z. I. FÁBIÁN: “Paintings of a Mud Brick Chapel from the 18th Dynasty in the Theban Necropolis”. In A. Czeglédy – L. Horváth et al. (szerk.): *Pietas non sola Romana: Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, Budapest, Typotex Kiadó–Eötvös Collegium, 2010, 473–500; Z. I. FÁBIÁN: “Paintings of a Mud Brick Chapel from the 18th Dynasty in the Theban Necropolis”. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, L, 2010. 1–26; FÁBIÁN Z. I.: “A 18. dinasztia idején épült thébai vályogtéglá szentély rekonstrukciós kísérletei”. *Orpheus Noster* IV/4, 2012. 17–47; Z. I. FÁBIÁN: “Attempts of Reconstruction of an 18th Dynasty Mud Brick Mortuary Chapel in the Theban Necropolis”. In T. A. Bács – G. Schreiber (eds.), *Publications of the Office of the Hungarian Cultural Counsellor in Cairo 2014–2015: Current Research of the Hungarian Archaeological Mission in Thebes*, Cairo, The Office of the Hungarian Cultural Counsellor in Cairo, 2015, 23–41.

¹¹ A terület legrégebbi sírja, *Unisz-anb* mögött, megközelítőleg *Nefermenu* és *Qen-amon* szintjén egy további, az Újbirodalom idején többször is átalakított sír folytatja a sírsort: -59- (*Men-heper-Ré-Szeneb* / *Bak-en-Amun*, 18. dinasztia, majd Ramesszida); ettől nyugatra pedig a -60- és -61- (*Amenhotep*, mindkettő több fázisban, az Újbirodalom korából). E sírok azonban nem tartoznak a koncessziós területhez. Szintén Mohamed Saleh fedezte fel őket, kutatásukat Gaál Ernő kezdte meg az 1990-es évek közepén, majd halála után Schreiber Gábor folytatta a feltárásukat, I. G. SCHREIBER: *The Tomb of Amenhotep, Chief Physician in the Domain of Amun: Theban Tomb -61-: Archaeology and Architecture*, Studia Aegyptiaca Series Maior IV. Budapest, 2015.

¹² A jelenleg ismert alsó sziklasírok sora, melynek többségében a kutatást Schreiber Gábor végzi: TT 48 (*Amenemhat-Szurer*, 18. dinasztia: T. SÄVE-SÖDERBERGH: *Four Eighteenth Dynasty Tombs*, Private Tombs in Thebes I, Oxford, 1957), TT 183 (*Nebsumenu*, 19. dinasztia, melynek kiadása Jan Assmann és Karl-Joachim Seyfried munkája nyomán várható), -64- (*Amenhotep*, 18. dinasztia, G. SCHREIBER: *The Burial Shaft of the Tomb of Amenhotep, Overseer of the First Phyle: Theban Tomb No. -64-*, In E. BECHTOLD – A. GULYÁS – A. HASZNOS (szerk.): *From Illahun to Djeme: Papers Presented in Honour of Ulrich Luft*, British Archaeological Reports IS 2311, Oxford, Archaeopress, 2011, 253–268), TT 32 (*Dzsebutimesz*, 19. dinasztia, L. KÁKOSY – T. A. BÁCS – Z. BARTOS – Z. I. FÁBIÁN – E. GAÁL: *The Mortuary Monument of Djebutymes (TT 32)*, Studia Aegyptiaca Series Maior I.1–2, Budapest, 2004; G. SCHREIBER: *The Mortuary Monument of Djebutymes II. Finds from the New Kingdom to the Twenty-sixth Dynasty*, Studia Aegyptiaca Series Maior II. Budapest, 2008), -400- (*Ha-Min*, Ramesszida, G. SCHREIBER: “The Reuse of New Kingdom Tombs during the Kushite/Saite Period: The Case of Theban Tomb -400-”, In E. Pischikova – J. Budka – K. Griffin (szerk.): *Thebes in the First Millennium BC: Art and Archaeology of the Kushite Period and Beyond*, Golden House Publications Egyptology 27, London, 2018, 231–244; G.

A kutatott terület sziklasírjaiban és elődvaraikban lévő, másodlagos, bár olykor korábbi korszakokra is datálható számos aknasírt ahhoz a sírhoz kapcsolódó kóddal jelöltem, melynek területén található, például *Nefermenu* sírjának első, széles termében lévő: TT 184.I.A(kna) (feltehetőleg Harmadik Átmeneti Kor), vagy az elődvarában található hat aknasírt, sírlejáratot az ABC betűivel: TT 184.E(lő)u(dvar).A–F; így, további példaként: TT 185.II.A, *Szaff*-I.I.KA (= KA, Harmadik Átmeneti Kor), TT 412.Eu.A (= NKZA, Harmadik Átmeneti Kor), TT 412.Eu.DA (= DV), stb.

A fenti példákon látható, hogy a régóta kutatott terület az egyes, a sziklába mélyen benyúló, nagyobb helyiségek, a halotti kultusz céljaira szolgáló, festményekkel, domborművekkel díszített termek, kamrák, a hosszú járatok, sírkamrák, illetve a bennük, közöttük kialakított sírok kutatásával valóban igen hosszú, évezredek, az ókori Egyiptom történetének szinte teljes egészét átívelő képet nyerhetünk a thébai temető e viszonylag kicsiny részének tükrében. Jelenlegi ismereteink szerint a temetőnek ez az egyetlen olyan része, ahol ilyen hosszú időn keresztül követhető szinte folyamatosan ez a történet. Ezenkívül megállapítható, hogy az egyes, saját építészeti jellegzetességekkel is leírható sziklasírokban többnyire hosszabb ideig, olykor évszázadokig temették az előkelőségek különböző rétegeiből származó halottakat, az egyes sírokat későbbi korszakokban újra és újra használatba vették. A legkorábbi sziklasírok az Óbirodalom késői időszakából származnak, az eddig kimutatható legkésőbbi, a Ptolemaiosz Korból származó temetkezések maradványai pedig a Ramesszida korban készült (Kampp) -43- sír sírkamrájához vezető folyosóból kerültek elő.¹³

A temetőt, a sírokat és az egyes temetkezéseket azonban folyamatosan fosztogatták, alig akad olyan sír vagy sírrész, mely ezt elkerülte volna. Ehhez járultak még a sziklaomlások, földrengések is. Ezért azok a sírmellékletek, melyek a fosztogatások során mégis valamilyen okból a területen maradtak, általában az egyes sírokban és a felszíni, az idők során törmelékkel elborított felületeken nagyon vegyesen, szét-szóródva, összekeveredve kerülnek elő. Ez érvényes a mumifikált embermaradványokra, szétvert koporsó-, doboz-, bútortöredékekre, egyéb tárolóedényekre, ke-

SCHREIBER – Zs. VASÁROS – A. ALMÁSY: “Ptolemaic and Roman Burials from Theban Tomb -400-”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, LXIX, 2013. 187–225). *Dzsebutimesz* sírjának (TT 32) feltárasakor az is bebizonyosodott, hogy az elődvarokban, illetve alattuk korábban is, majd a Harmadik Átmeneti Kortól újabb sírsort készítettek, aknasírokat, több esetben vályogtéglá szentélyekkel, felépítményekkel, G. SCHREIBER – Zs. VASÁROS: “A Theban Tomb of the Late Third Intermediate Period on El-Khokha”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, LVI, 2005. 1–27.

¹³ A domboldal alsó sorsoraiban későbbi, római kori temetkezések is kimutathatóak, l. többek között L. KÁKOSY: “The Soter Tomb in Thebes”, In S. P. VLEEMING (szerk.): *Hundred-Gated Thebes: Acts of a Colloquium on Thebes and the Theban Area in the Graeco-Roman Period*, Leiden–New York–Köln, E. J. Brill, 1995, 61–67, – a TT 32 (*Dzsebutimesz*) sír immáron közismert leletei mellett – újabb G. SCHREIBER: “Ptolemaic and Roman Burials from Theban Tomb -400-”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, LXIX, 2013. 187–225.

rámia- és kőedénytöredékekre, díszekre, amulettegyüttesekre, illetve a kisebb-nagyobb szobrokra, szoborkészletekre is.

Az ókori temetkezések maradványai mellett az is gazdagítja a terület történetének vizsgálati lehetőségeit, hogy az utóbbi évszázadokban falu települt ide, és a sziklasírokat a betelepülők lakás vagy állattartás, raktározás céljára használták; bejárataikhoz, vagy a közelükben nagyobb, sok esetben emeletes, tornyos vályogházakat építettek. Ezeknek az épületeknek a többségét az egyiptomi hatóságok az utóbbi évek során lebontatták, hogy az ókori emlékek kutathatóvá váljanak, illetve a törmeléktől megtisztított, helyreállított sziklasírok közül minél több látogatható legyen. A házak lakói számára új települést hoztak létre, házakkal, földekkel kárpótolták őket. A település szintén nem rövid története során, majd a házak lerombolása nyomán azonban a sírokban, a házakban és a házak közötti területeken újabb építészeti emlékek, az itt lakók bútorai, szerszámai, használati tárgyai, írásos anyagai egy újabb, hosszabb korszak tárgyi emlékei keveredtek az ókori temető maradványaival. Az ásatások során ezek együtt kerülnek elő, és jóllehet, a kutatás elsődlegesen az ókori temető történetére irányul, a terület emberi használatának legkésőbbi korszaka, az archaikus és modern életmód keveredésének emlékei is a vizsgálat tárgyai.¹⁴

A kutatás módszerei két fő irányt jelölnek ki. Egyrészt a pontosabban azonosítható és az építészeti emlékekhez szorosan kapcsolódó, a falakat díszítő képi és feliratos anyag kutatása a feltárást és legalább részleges restaurálást követően építészeti, művészettörténeti, illetve filológiai megközelítésű kutatást, dokumentációt és értelmezést kíván meg. A tárgyi leletek feldolgozása régészeti módszerek alkalmazását teszi szükségessé. A leletek kevert, igen gyakran határozott kontextust nélkülöző volta és az, hogy gyakran alig érzékelünk határozott rétegződést, első lépésben a leletek, leletcsoportok egyedi megközelítését, meghatározását teszi lehetővé. Ezt követheti az az elemzés, mely a legalább közel egykorúnak ítélt leletek kor szerinti csoportosítását eredményezheti, és a továbbiakban lehetővé teheti, hogy az így kialakított egyes leletcsoportokat egy-egy temetkezéshez, de legalább azonos korú temetkezésekhez, illetve építészeti emlékekhez kapcsoljuk. A határozott építészeti elemekkel meghatározható sírokból előkerülő, statisztikailag is értékelhető, de legalább számos elemet tartalmazó leletcsoportok így legalábbis nagy valószínűséggel hozzárendelhetők a sírokhoz, és az a következtetés vonható le, hogy ezek eredetileg az itt létrehozott temetkezésekből származnak. Az egyéb, nagyobb szabad felületek törmelékéből származó leletcsoportok temetkezésekhez való kap-

¹⁴ A „modern” tárgyak feldolgozásáért Zsom Dóra felelős, a szöveges források egy részének, elsősorban az amulettek kutatásában elért eredményeiről az *Orpheus Noster*-ben is volt alkalma beszámolni: „Tedd szerelmét szívébe, hogy ne tudjon aludni, ne tudjon enni, ne tudjon inni!: Egy arab szerelmi amulett a thébai nekropoliszból (TT 184)”. *Orpheus Noster* IX/2, 2017. 78–100; a tanulmány angol nyelvű kiadása: “An Arabic love charm found at the excavations in the area of Theban Tomb 184”. In B. Németh (szerk.): *Now Behold My Spacious Kingdom: Studies Presented to Zoltán Imre Fábián On the Occasion of His 63rd Birthday*, Budapest, L’Harmattan Kiadó, 2017, 222–244.

csolása nehezebb feladat, de az előbbiekkal történő összehasonlító vizsgálatok olykor eredményre vezetnek. Más esetekben, amikor még értékelhető számban van lehetőség arra, hogy a leleteket csoportokba rendezzük, legalább annyi állapítható meg, hogy ezek egy közeli temetkezésből származnak. Az értelmezéshez vezető módszerek tehát a nagyszámú, általában töredékes lelethalmazok szétválasztásától, meghatározásától az újrendezésen alapuló történeti rekonstrukcióra irányulnak.

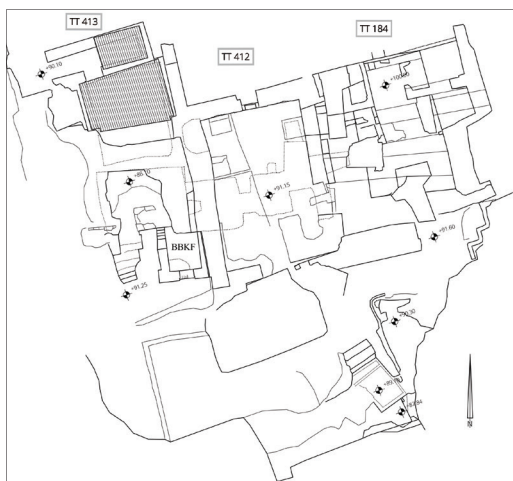
Qen-Amon sírja (TT 412)

Qen-Amon sírját a 18. dinasztia idején készítették a késő Óbirodalom korából származó *Unisz-anb* sír (TT 413) keleti oldalfalához kapcsolódva, ahhoz hasonló tájolással (2. kép). Tőle keletre pedig később, a 19. dinasztia idején alakították ki *Nefermenu* sírját és kultuszhelyét (TT 184). *Qen-Amon* sírját az 1960-as években fedezte fel Mohamed Szaleh, akkoriban helyi inspektor (később a kairói Egyiptomi Múzeum igazgatója), aki azonban az akkor még sűrűn lakott domboldalon annak csak egy részét tudta feltárni,¹⁵ mégpedig a sziklába vágott, négy oszloppal alátámasztott központi termét és az abból nyíló folyosót, mely T-alakban folytatódik egy további helyiséggel. Az utóbbiakban nem maradt nyoma a falak díszítésének, az oszlopos teremben azonban, ahol a plafon ugyan leszakadt, az oldalfalakon viszont több helyütt jó állapotban maradtak ránk a festmények. Áldozati- és bankettjeleneteket, valamint az aratás ábrázolását láthatjuk itt, és egy áljító maradványait. Az oszlopos terem mennyezetét, mint a leomlott kötöredékekből rekonstruálni lehet, szőnyegmintás festmények borították. Mohamed Szaleh ebben a teremben több, jóval később, a Harmadik Átmeneti Korban készített aknasírt is azonosított, és kettőt feltárt közülük.

A sír sziklába faragott termei előtt a domboldal déli lejtőjének sziklájába faragták a sír előudvarát, melyet az utóbbi években mi tártunk fel. Az előudvart úgy készítették, hogy a lejtős hegyoldalban a sziklába vésett terem előtt, annak padlója szintjéig vésték ki az udvart meghagyván a lejtős oldalfalakat, melyeket kővel és vályogtéglákkal magasítottak. A sziklába vágott, pilléres terem homlokzatának mindkét oldalán, a bejáratot keretezve áljítószerű díszítést véstek. Egy későbbi korszakban azonban ezek elé vályogtéglából padszerű emelvényeket képeztek ki.

Az előudvar déli oldalán volt annak bejárata, melyből egy kőből épült fal maradt ránk, illetve egy olyan vályogtéglá építmény maradványai, melynek pontos funkciója egyelőre bizonytalan. Az utóbbi magas törmelékre épült az udvart délről lezáró fal előtt. Jelenlegi feltételezésünk szerint a domboldalon egy szinttel lejjebb lévő, a 19. dinasztia idején, megközelítőleg *Nefermenu* sírjával egyidőben készült *Nebszumen* sír (TT 183) piramis-alakú felépítménye lehetett.

¹⁵ Mohamed SALEH: "The Tomb of the Royal Scribe Qen-Amun at Khokha (Theban Necropolis N° 412)". *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* LXIX, 1983. 15–28.



3. kép. A kutatott terület délnyugati része Unisz-anh (TT 413), Qen-Amon (TT 412) és Nefermenu (TT 184) sírjától délre (Szentirmai Boglárka felmérése és rajza alapján)

Qen-Amon sírjának előudvarában, a keleti oldalon egy, a Harmadik Átmeneti Korban készített aknasírt (NKZA) tártunk fel. Az udvar délkeleti sarkában egy további, nagyméretű, aknaszerű sír maradványai érzékelhetőek, mely egyelőre feltárássra vár. Az aknasírok lejáratahoz képest azonban ennek méretei túl nagyok. Sokkal inkább az feltételezhető, hogy egy korábban készült sziklasír plafonját vésték el az előudvar kialakításakor.

Qen-Amon sírjához tartozhatott – egyelőre csupán feltételezhetőleg – egy olyan rámpa, vagy lépcső, mely a dombnak e magasabban fekvő részéhez a domb lábától az

előudvar bejáratához vezethetett.¹⁶ Amikor a sírt készítették, még nem létezett az alatta lévő *Nebszumenu* sírja (TT 183). A feljáró jelenleg alig azonosítható, szinte teljesen megsemmisült maradványait érzékeljük a *Nebszumenu* sírjának homlokzati téglafala mögött, a valószínűleg korábbi D-2 sír bejáratának körzetében. Ha ezek az építészeti maradványok valóban a feljáróból származnak, akkor készítésükkor, az oldalfalak kőépítményeivel, a közöttük lévő törmelékkel, *taffla*-töredékek felhalmozásával itt egy korábbi sziklasír, a D-2 bejáratát fedték el.

Qen-Amon sírja jó példája tehát annak, hogy az évezredek során itt is több fázisban készítettek temetkezőhelyeket és hozzájuk kapcsolódó kultuszhelyeket, és a korábbi sziklába faragott építészeti alkotásokat a későbbi korszakokban átalakították, illetve az újabb sírok készítésekor a korábbiakat felhasználták, vagy azok egyes építészeti elemeihez alkalmazták az újabbakat.

A kutatott terület délnyugati része Qen-Amon sírjának (TT 412) előudvarától, Unisz-anh sírjától (TT 413) és a vályogtégla szentélytől (BBKF) délre

A kutatott terület déli részén (3. kép) a domboldal sziklaalapja délnyugatra lejt. A törmelék itt igen vastag. *Unisz-anh* sírjától (TT 413), és egyben a festett

¹⁶ A felső sírsor több sziklasírjának előudvarához kapcsolódó ilyen feljáró maradványai azonosíthatók, a TT 205 (*Thutmoszisz*) előudvarához vezető feljárónak pedig egy több mint tíz méteres szakasza, melyet a *Szaff-I* nyugati oldalfalának kiegészítésével építettek, fenn is maradt (2. kép), l. Z. I. FÁBIÁN: "Theban Tomb 184 (Nefermenu) and the Upper Section of the South Slope of El-Khokha Hillock – 2005". *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LVIII, 2007. 1–42, Figs. 5, 11, 26.

vályogtégla szentélytől, továbbá *Qen-Amon* (TT 412) előudvarától és részben *Nefermenu* (TT 184) nyugati pülónjától délre évek óta fokozatosan távolítjuk el a törmeléket (lásd a 2. képet is). A felület keleti részén, közvetlenül *Nebszumenu* sziklasírja (TT 183) fölött, mely közel egykorú *Nefermenu* sírjával, illetve a feltárás alatt álló terület délnyugati sarkában, a 18. dinasztia idején készült -64- (*Amen-hotep*) sír fölött korábbi ásatok egy keskeny csíkban már a sziklafelületig eltakarították a törmeléket. A törmeléknek a teljes felületen, a szikláig történő eltávolításával e sírok építészeti összefüggéseiről nyerhetünk további adatokat, illetve feltárni reméljük *Unisz-anh* és *Qen-Amon* sírjához vezető feljárók maradványait, sőt, *Unisz-anh* sírjának bejárata is valahol itt sejthető. A korábbi években azonban a felület keleti részén újabb sziklasír bejáratok körvonalai bontakoztak ki, melyeket „Déli síroknak” nevezünk, és ezek további tisztázása, értelmezése is a törmelék eltávolításától várható (4. kép).¹⁷



4. kép. A kutatott terület délről 2018-ban. (Zomborác Tamás felvétele.)

A felület tisztítását, illetve a Bét Bogdadi háztól nyugatra és délnyugatra lévő terület feltárását 2008-ban kezdtük meg, amikor már várható volt, hogy a házat hamarosan le lehet bontani. A kutatott terület nyugati határa a domboldal alacsonyabban fekvő sírsorában lévő TT 32 (*Dzsebutimesz*) sír keleti vonalának folytatása, mely lényegében egybeesik a TT 413 (*Unisz-anh*) sír jelenleg ismert részeinek nyugati vonalával.¹⁸ Itt, a Bét Bogdadtól nyugatra lévő területen kezdtük meg tehát a feltá-

¹⁷ A területen lévő sírokról és egyéb építményekről az eddigi feltárások alapján nyert adatokról l. legutóbbi beszámolómat: „Feltárás az el-Hoha domb déli oldalán a TT 184 számú sír (*Nefermenu*) körzetében – 2015”. *Orpheus Noster* IX/2, 2017. 7–77; illetve a korábbiak is letölthetők: tt184.blogspot.hu/p/asatasi-naplo-1984-2011.html, továbbá tt184.blogspot.com/p/cikkek-tanulmanyok.html.

¹⁸ A határvonalat a Schreiber Gáborral történt egyeztetés alapján alakítottuk ki, aki kutatásait a *Dzsebutimesz*-sír mellett a domb most vizsgált szintjén ettől a vonaltól nyugatra folytatja. Ennek alapján

rást 2008-ban, úgy, hogy a ház padlószintjével azonos, lényegében egységes, lapos felületen, a határvonaltól keletre onnan indítottuk az ásatást, ahol a felület délen véget ért, és délre, a TT 183 (*Nebszumenu*) és a (Kampp) -64- (*Amenhotep*) sírok felé, erősen lejtett a törmelék. Kezdetben két 3 méter széles sávban haladtunk észak felé, 3 x 3 méteres négyzetekben. A kiinduló vonalunk *Nebszumenu* és Amenhotep sírjának homlokzataitól mintegy 8, illetve 10 méterre volt. Az ásatás eredménye volt a festményekkel díszített vályogtégla szentély feltárása, majd jóval később *Unisz-anb* bejárati termének megtalálása. Az ásatás során a továbbiakban is tartottuk a 3 x 3 méteres kiosztást, és a sávokat keletre folytattuk, mindig déli kiindulással, és a Bét Bogdadi egy részének lebontása után volt így módunk a *Qen-Amon* és *Nebszumenu* sírok (TT 412, TT 184) előudvarainak feltárására is.

A törmelék eltakarításával azonban, ahogyan a domboldal sziklafelületéhez közeledtünk, a déli lejtőn folyamatosan közeledtünk az alacsonyabb szinten lévő sziklásírok homlokzatához.¹⁹ A sírhomlokzatok fölötti sziklaalapot 2018-ban értük el, itt az eredeti törmelékfelülettől közel négyméteres mélységben járunk a lejtőn.²⁰ Az építmények védelmében, az azokat támasztó törmeléket kelet-nyugat irányú, szárazon rakott kő, illetve téglafalakkal védtem. A törmelék rétegződése az északi oldalon, a vályogtégla szentély vonaláig jól megfigyelhető, mintha sziklaomlásokat lehetne azonosítani, melyek a domb felső részéből idegurult mészkő rétegeket mutatnának, közöttük a felhalmozódott porréteggel, legalul nagyobb kövek rétegével. Délebbre az látszik, hogy a lejtőre a Bét Bogdadi lakói folyamatosan hordták a házban tartott állatok almát és a kemence hamuját, illetve a háztartási szemetet, és ez délre lejtő rétegeket képzett, ahogyan mindezt a lejtőre öntötték, folyamatosan töltve fel azt. Mélyebben azonban, a nyugati oldalon vastagabb, kis fehér mészköves réteg érzékelhető, melyben viszonylag kevés tárgyi lelet került elő. Ugyanitt, a keleti oldalon a kisköves rétegtől elválik egy olyan *tafla*-törmelék, melyről talán az feltételezhető, hogy *Qen-Amon* sírjának bejárata előtt tudatosan töltötték fel így a lejtős domboldalt, és képezték ki az odavezető feljáratot. Ennek épített nyomát egyelőre nem sikerült felfedezni, hacsak az a nagyobb, vályogmaradvány nem tartozott ehhez, mely 2018-ban, a sziklaalap közelében tűnt fel.

kérjük, és kapjuk meg azóta is az egyiptomi régészeti hatóságoktól az illető területekre vonatkozó kutatási engedélyeinket.

¹⁹ Az eredeti sáv, illetve négyzetes kiosztásunktól délre lévő nagyon lejtős terület feltárása során a továbbiakban nem alkalmaztam az eredeti kiosztás kódjait, csupán az A-B-C-vel jelölt sávok kódjait tartottam meg, (A-o, B-o stb.), jóllehet a terület elég széles, illetve az égtájjakkal jelöltem a tárgyi leletek előkerülésének pontos helyét. A kutatott területet 1-1,5 méterrel nyugatra is bővíteni tudtuk a vályogtégla szentély (BBKF) és a TT 413 (*Unisz-anb*) sír külső termének feltárásakor, és e területet o-sávnak neveztem, így o-1, o-2, stb. téglalapokat jelöltem.

²⁰ Időközben Schreiber Gábor és Vasáros Zsolt a terület délnyugati sarkában, a -64- sír homlokzata fölött, a sír – feltehetőleg piramislakú – felépítményének kutatása céljából, mintegy négy méter szélességben eltakarította a törmeléket.

A kisköves törmelék hasonlatos az északabbra lévő, omlási rétegeként azonosítható rétegekkel, ám felmerülhet, hogy a közeli sziklasírok vésése nyomán keletkezett törmelékének hányója is lehetett, így legkézenfekvőbben *Qen-Amoné*.

A tárgyi leletek nagyon kevertek. A vályogtéglá szentély körzetéből minden bizonnyal olyan tárgyak és töredékeik (is) származnak, melyeket ehhez az építményhez kapcsolhatunk. A sírkúpok többségéről bizonyos, hogy a felsőbb sírsírok leomlott homlokzatdíszai voltak. Az agyag áldozati tálcák töredékei nyilván a legkorábbi sírok anyagából származnak. Egyébként azonban leggyakrabban csupán azt állapíthatjuk meg, hogy a koporsótöredékek, kezek és egyéb részletek, bútortöredékek, különböző korú usébtí szobrocskák tömegei, canopus edények részei, múmiapólya és -lepel részek, fajansz gyöngyök és amulettek, kerámiaedények töredékei, és egyebek valamely közeli sírból, temetkezésből származhatnak, legtöbbjük a Harmadik Átmeneti Korra lehet datálni. A leletek ilyen megítélése nem különbözik a terület északabbi része, a sziklasírok előudvarai, és a délebbi, lejtős terület között. Annyi azonban érzékelhető, hogy a déli kisköves halomban a leletek száma jóval alacsonyabb, mint egyébként, és ez talán megerősítheti azt a feltételezést, hogy a köves törmelék a sírok, legvalószínűbben *Qen-Amon* sírjának kivéséséből származhat. A 2016-os feltárás egyik legérdekesebb lelete azonban, egy nagyméretű osztrakon²¹ ennek a területnek a nyugati részén került elő, a le-szórt kemencehamu és állati alom maradványaitól északra lévő kisköves törmelék-ből.

Osztrakonok és lelőhelyek

Az alábbiakban a kutatott területen lelt 16, osztrakonként leltározott tárgy alapján kísérlem meg a lelőhelyekkel kapcsolatos esetleg értelmezhető összefüggések bemutatását. A következő táblázatok az egyes tárgyaknak a leltározás során történt leírásában megjelenített adatokat tartalmazzák, ahogyan ott szerepelnek.

²¹ Ltsz. 2016.1597.

Szöveges osztrakonok

LT. SZ.	TÁRGY	ANYAG	MÉRET (CM)	LELŐHELY
1995.2	feketével írt egy sor démotikus szöveg maradványai	cseréptöredék	6 x 6,6 x 0,5/0,7	TT 184.I.B*
2006.774	feketével írt két sor démotikus szöveg maradványai	cseréptöredék**	13 x 14 x 0,7	Szaff-I.I. 4. oszlop mögött, 2006.02.23 és Szaff-I.II. tengely, 2006.03.14
2006.775	feketével festett démotikus jelek maradványai	cseréptöredék	6,5 x 7 x 0,5	Szaff-I.I. K-akna, 2006.03.06
2006.776	feketével írt jelmaradványok	cseréptöredék***	8 x 16 x 1	Szaff-I.II. tengely, 2006. március
2011.1092	feketével írt démotikus szöveg hét sorának maradványai	kerámiaedény töredéke	4,8, Ø: 25, Th: 2,2	Bét Bogdadi 6 ÉNy sarokhelység ÉNY-i sarok, 2011.03.22
2011.1116	feketével írt 8+1 sor démotikus szöveg maradványai	kerámiaedény oldala	19,8, Ø perem: 8, Ø has: 7,7	Bét Bogdadi 7–8 (konyha és feljáró) törmelékéből, 2011.03.29
2012.1127	feketével írt kopt szöveg négy sorának maradványai	kerámiaedény oldala	7,4, Ø has: 16	TT 184.I. „É”, 2012.02.23
2013.1218	feketével írt démotikus szöveg nyolc sorának maradványai	cseréptöredék	7 x 12 x 0,8	BB-DNy-E4 Ny, 2013.03.18
2015.1297	három szabálytalan, de sima oldalán vörössel írt hieratikus szövegek, számítások	mész-kő****	felületei: 20 x 16; 18 x 13; 19 x 14	BB-DNy, 2015.02.12
2017.1655.b	feketével festett hieroglif-jel-próbák	mész-kő	11,1 x 10,2 x 2,7	TT 413.I.DK 160 cm, 2017.03.07
2018.1660.d	A-oldal: feketével festett ülő alak (nő?), B-oldal: feketével festett hieratikus jelek (4): „erős, botos ember”, „ülő ember”	mész-kő	9,3 x 9,1 x 3,2	BB-DNY-B1, 2018.02.11

* Mohamed Szaleh jegyzete a töredéken: “Middle of the Court, beside South-east pillar” = TT 412 (Qen-Amun).

** Két részből ragasztva.

*** Az edénynek további 6 töredéke is azonosítható.

**** Két töredékből ragasztott.

Figurális osztrakonok

LT. SZ.	TÁRGY	ANYAG	MÉRET (CM)	LELŐHELY
2014.1267	feketével festett növényminták és edény részlete	mészke	6,1 x 11,3 x 4,2	BB-DNY, 2014.02.23
2016.1342	feketével festett edény-részlet, madárlábak (?)	mészke	4,7 x 4,1 x 0,8	BBKF, Ny-i falon túli délebbi padka, 2009.02.22
2016.1597	feketével festett áldozati- és bankett-jelenetek vázlata	mészke	20 x 41 x 6,8	BB-DNy-A1, 2016.02.24
2017.1655.a	feketével festett íves téglalap	mészke	5,7 x 3,9 x 1,5	BB-DNy-o-2, 2017.02.20
2018.1660.a	vörössel festett vízilófej	mészke	12,4 x 16,4 x 4,7	BB-DNy, 2018.02.07

Az osztrakonként leltározott tárgyak többféleképpen is csoportosíthatók, anyag, funkció, lelőhely, vagy más szempontok szerint. A mi tárgyaink anyaga, mely a feliratok, vagy képek hordozója, kétféle, szabálytalan mészke-töredék, vagy kerámiaedények töredéke. Funkció szerinti értelmezésük, mely érinti már a leltározást is, természetesen problémákba ütközik. Mindkét hordozó esetében felvetődhet a kérdés, mely a leltározáskor, az első, felületes értelmezéskor még nem biztos, hogy megmutatkozik, hogy az illető tárgy valóban osztrakonként értelmezhető-e. Azaz olyan felirat- vagy képhordozó-e, melynél a töredékes anyagot használták fel ilyen minőségben, avagy a felirat, a kép a kerámiaedény, vagy annak tartalmának azonosítására szolgált, a mészke esetében pedig valamely faldíszítés, esetleg annak előrajzolásának részlete, mely azután töredékében került hozzánk. Az utóbbira az általunk osztrakonként leltározott tárgyak között is lehet példa. Táblázataimban, mivel e tanulmány célja egy egyértelműen figurális osztrakon bemutatása, a képeket, képes jeleneteket, és a csak szövegeket tartalmazó osztrakonokat különítettem el. A figurális és feliratos osztrakonok elkülönítése sem problémamentes, mivel olyan esetek is megfigyelhetők, ahol ugyan írásjelek szerepelnek, ám nem mindig eldönthető, hogy ezek csupán szövegek részletei, esetleg írásjelek gyakorlására szolgálnak, vagy a majdan a fal díszítését előkészítő, eredetileg egyéb, képes elemeket is tartalmazó vázlat ránk maradt töredékei.

Bizonyos esetekben, különösen a feliratokat hordozó osztrakonok esetében, például a démotikus, vagy kopt szövegeknél a tárgy – legalább durván – datálható. A *Szuff-I* sír leletei között szereplő démotikus feliratok ennek alapján valószínűsíthetően az Első Átmeneti Korból, vagy Középbírodalom korából származó sziklasír területén későbbi korban készített temetkezésekhez kapcsolhatók, akár cserép-

töredékre írott hosszabb szövegeket tartalmaznak, akár edényfeliratok voltak.²² Más esetekben viszont az ilyen tárgyakról ismét csak annyit valószínűsíthetünk, hogy valamely közeli sírból, esetleg lakóhelyről származhatnak, mint például a Bét Bogdadi lebontásának eredményeként keletkezett törmelékből, és a ház padlója alól előkerült tárgyak esetében.²³

Más feliratos osztrakonok esetében az íráskép, a jelformák alapján történhet esetleg a datálás. A számításokat tartalmazó és a jelpróbákat, gyakorlást tükröző kő-osztrakonokat az Újbírodalom korában készültnek ítélem, de eredetükről többet nem igen állíthatok ennek alapján.²⁴ Az utóbbiak közül kettő azonban a kutatott terület délnyugati sarkában, a kisköves rétegből származik, onnan, ahonnan a figurális darabok többsége is, köztük az áldozati- és bankett-jeleneteket feldolgozó nagyméretű mészkö-osztrakon.

A Qen-Amon sír ábrázolásával kapcsolatba hozható osztrakon

A szabálytalan alakú mészkölap 41 x 20 cm méretű. Felső részén középpött és a jobb alsó sarka egyértelműen sérült, talán a bal felső sarok is, a törmelékből további darabjai nem kerültek elő. Egyébként az osztrakon jó állapotban maradt ránk, csak néhány helyen karcolódott, vagy pattant le a felület (5. kép).

Az egy színnel, feketével festett kompozíció két regiszterben áldozati, illetve bankett-jeleneteket ábrázol, vázlatos vonalrajzokkal kidolgozva. A két képsávot fölül és alul keretező és a sávokat elválasztó vízszintes egyenesek túlnyúlnak a sarkokon, illetve a baloldalon lévő keretet alkotó függőleges vonalon, a jobb oldalon nem maradt nyoma keretező függőleges vonalnak.

Mindkét képsáv jelenetei jobb felé rendezettek, ahol közös, oroszlánmancsot mintázó lábú ülőhelyen egy-egy házaspár foglal helyet, elől a férfi, mögötte a nő. A felső férfi hosszú parókát visel, az alsón a művész csupán a férfi fejének körvonalát rajzolta meg. A felső férfi mindkét kezét előrenyújtja, hátsó (bal) kezében hosszúk tárgyat tart, bizonyára kendőt, bár inkább tekercsre hasonlít. A felső jelenet asszonyának karjait a művész nem ábrázolta, az alsó asszony viszont a jelenettípus szokásos gesztusával első (jobb) karjával átöleli férje vállát, hátsó (bal) kezét pedig gyengéden férje karjára helyezi.

A felső jeleneten előttük áldozati asztal, melyen három egymás fölötti szinten áldozatokat halmoztak fel: az alsón kosárban szőlőt, két hosszúkás, ovális és egy

²² Pl. a 2006.774, 2006.775, 2006.776 számú tárgyak esetében.

²³ Pl. 2011.1092, 2011.1116, 2012.1127, 2013.1218. Az utóbbi két tárgy is a ház törmelékéből származóként értékelhető. Egyrészt a TT 184 széles termének ezt a részét a ház lakói használták, a BB-DNy-E4 Ny, kód pedig azt jelenti, hogy nyolcsoros szöveget tartalmazó cserép a ház törmelékének lebontását követően, annak bejárata térségéből, a TT 412 (*Qen-Amon*) sír előudvarának keleti oldalát borító törmelékéből került elő.

²⁴ 2015.1297, 2017.1655.b, 2018.1660.d.



5-6. kép. A mézős osztrakon a művész vázlatával; és Qen-Amon sírjának (TT 412) festménye.

kerek süteményt, fölöttük marhalábat; a középső áldozat-halomban talán marhafej és egy edény ismerhető fel; a felső áldozati csoport növényeket, egy kerek formát, bizonyára egy újabb süteményt és vélhetőleg marhabordát tartalmaz, melyek fölött egy köteg újhagyma látható. Az alsó regiszterben a házaspár előtt nincs áldozati asztal, hanem egy közvetlenül előttük álló férfialak mindkét kezében fogva virágcsokrot nyújt feljük, melynek illatát a házaspár élvezheti, a férfi mindkét kezét előrenyújtva átveszi a csokrot. A felső jeleneten az áldozó férfi az áldozati asztal mögött, attól balra áll. Első (bal) kezét teste előtt leeresztve tartja, hátsó (jobb) kezét előrenyújtja, de azt, hogy tart-e benne valamit, és ha igen, mit, nem állapítható meg a vázlatrajzból. Ruhája különbözik az alsó jelenet áldozójának egyszerű öltözetétől, a felső férfi a *szem*-pap ornátusát viseli, felismerhető a vállpánt és a két lába között a párdubőr farka. Mindkét jeleneten az áldozó férfi fölött és mögött a művész jelölte a függőleges oszlopokba írandó kísérszöveg helyzetét, fölül négy, alul öt

szövegoszlop választóvonalait. A felső jelenetben a jobboldali, első kolumnába az ideírandó szöveg kezdetét is beleírta: az áldozati formula (*htp di nswt...* – Áldozat, melyet a király ad...) kezdő jeleit. A szöveget és a szövegoszlopokat tehát jobbról balra kellett olvasni, illetve a művésznek a festményen beírnia.

A felső jeleneten két sávban, az alsón egy sávban folytatódik a jelenet kidolgozása. Az alsó képsávban a szöveg pozícióját jelölő függőleges vonalaktól balra, a felső képsáv *szem*-papja alatt áldozó leány áll, aki hátsó (jobb) kezét előrenyújtva tálkát tart, mely az utolsó kolumna-választó függőleges vonalat takarja; első, teste előtt leeresztett (bal) kezében vélhetőleg a felső jelenetsor áldozó lányához hasonló kis korsókat, de ehelyütt a kölap felülete sérült, így csak néhány vonal kivehető. A leány mögött, az áldozatokat fogadó házaspárhoz hasonló elrendezéssel és kidolgozással öt ülő párt láthatunk, az áldozat bemutatása felé fordított beállítással. A hölgyek itt is átölelik férjüket, míg másik kezüket annak karjára helyezik. A férfiak első (bal) kezüket mellkasuk, szívük előtt tartják, jobbjukat pedig térdük fölött előrenyújtják. A művész mind az öt párt egyaránt kidolgozta, illetve hasonló szintig dolgozta ki, a középső pár székénél, vagy szófájánál látható csak, hogy annak hátsó részét, támláját és oroszlános lábát nem rajzolta meg.

A felső jelenetsorban az áldozó *szem* mögött, a két keskenyebb képsávot elválasztó vízszintes, mely egyben a felső sáv alapvonala is, mindkét oldalon az ábrázolt alakokig fut, nem éri el a sávot keretező függőlegeseket. A felső sáv az áldozó mögött térdelő hárfással indul, aki hangszerén játszik, bár a húrokat a művész nem jelölte. Mögötte három nőalak áll, a hátsó kettőnek a feje és a test felső része letörött. Az első nőalak nem a mögötte lévő két leány statikus, álló helyzetében jelenik meg, hanem mozgásban ábrázolták, mindkét térde meghajlik, táncmozdulatokat tesz. A három nő alighanem hangszerekkel kíséri előadását, ez első leány elől felemelt és másik, hátul leeresztett kezében hangszerek sejthetőek. A leányok mögött három ülő házaspár látható a korábbi párokhoz hasonló kidolgozásban. Az első pár férfitagjának feje letörött.

Az e jelenetsor alatti keskeny képsáv, az áldozó *szem* mögött, az alsó sáv áldozó leányához hasonló lány ábrázolásával indul, aki hátsó (jobb) kezével tálkát nyújt az áldozatot fogadó pár felé, teste előtt leengedett első (bal) kezében két kis füles korsót tart. Mögötte, állványon két edény, egy kenőcstartó (*b3s*) edényhez hasonló és egy fületlen talpas korsó, mindkettőt felül összefonódó virágok díszítik. Az állványtól balra edénytartó gyűrűbe állítva, először egymás takarásában két amphora-szerű kétfülű tárolóedény, majd egymás mellett két további nagyméretű, hasonló, de fületlen és széles nyakú edény. Ezek mellett ismét edénytartó állványon négy söröskorsó, és egy ötödik felül, középtűt. Az edényeket követően a rajzon javítás nyomait érzékelhetjük: eredetileg az edények mellett egy ülő házaspárt rajzolt a művész, akiknek alakjait azután eltávolította, de a vonalak maradványai, különösen a férfi lába még látszik. Helyettük balra, egy további ülő házaspár felé forduló leányt ábrázolt, aki első (jobb) kezével tálkát nyújt felénk, melyet a férfi átvesz. A lány leeresztett hátsó (bal) kezében két, esetleg három kicsiny füles korsót tart.

A komponálás, a vonalrajzok kidolgozottsága gyakorlott, kiforrott művészkézre vall. A keretező egyenesek, alapvonalak szabályosak, segédeszköz használatával készülhettek, és valószínűleg a felső jelenet szövegét jelölő függőleges kolumna-választók is, míg az alsó szövegei szabálytalanabbak, inkább szabadkézzel rajzoltak. A kompozíció figurális elemei rutinos, szabadkézi rajzok. Csak kevés helyen látható, hogy a művész a saját vonalait korrigálta, például a felső jelenet áldozatot fogadó férfinak hátsó felkarjánál, vagy az edények sorában a középső nagy edénynél. Segédvonalak alig láthatóak a képen, egyedül a felső jelenet áldozati asztalánál a három áldozat-halmot foglalta közös függőleges keretvonalak közé a művész.

A művészek által készített vázlatok, gyakorló rajzok a thébai temetőkből és a deir el-medinei művészközösség anyagában nem ritkán fordulnak elő, jellemzően a 19. és a 20. dinasztia korából.²⁵ Ezek azonban általában kisebb részleteket, nem a teljes kompozíciót kidolgozó formában maradtak ránk, s az olyan művészvázlatok, melyeket a kidolgozott, megvalósult műalkotáshoz kapcsolhatunk nem gyakoriak.²⁶ A nagyméretű, teljes kompozíciót felvázoló mészki osztrakonunk lehetséges, hogy ezek közé tartozik, és amennyiben a *Qen-Amon* sír festményével történő összevetés a datálás szempontjából hiteles, ez különösen emeli az értékét.²⁷

Jóllehet az Újbirodalom korának sírművészetében is az tapasztalható, hogy a nagyobb kompozíciók alkotóelemeit viszonylag nagy, de korlátozott készletből válogatták össze, így a hasonló témájú festmények, domborművek sokszor nagy hasonlóságot mutatnak. Ez úgy is értelmezhető, hogy a művészek az egyik sír alkotását másolták olykor némi eltéréssel egy másikban, avagy közös forrást használtak fel. Ennek technikai megvalósításáról azonban egyelőre nincs pontos képünk.²⁸ A vizsgált osztrakonunk esetében mindenesetre gyanakodhatunk, hogy a *Qen-Amon*

²⁵ A bőséges anyag értelmezéséről és alkalmazásának lehetőségeiről gazdag bibliográfiával I. BÁCS T.: „A figurális osztrakonok kérdéséhez.” In Bács T. – Dezső T. – Vér Á. (szerk.): *Aegyptiaca et assyriaca: Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből*, Antiqua et Orientalia 5, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015, 15–27.

²⁶ Legutóbb U. RUMMEL: „Bilder von der Baustelle: Zwei figürliche Ostraca aus Dra’ Abu el-Naga”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* LXX/LXXI, 2014/2015. In D. Polz – S. J. Seidlmayer (szerk.): *Gedenkschrift für Werner Kaiser*, Berlin, De Gruyter, 2016, 383–392.

²⁷ A 18. dinasztia kora művészeinek kutatásáról I. D. LABOURY – H. TAVIER: „À la recherche des peintres de la nécropole thébaine sous la 18^e dynastie: Prolégomenes à une analyse des pratiques picturales dans la tombe d’Amenemopé (TT 29)”. In E. Warmenbol – V. Angenot (szerk.): *Thèbes aux 101 portes: Mélanges à la mémoire de Roland Tefnin*, Monumenta Aegyptiaca XII, Série IMAGO N° 3, Brepols, Association Égyptologique Reine Élisabeth, 2010, 91–206; D. LABOURY: „Tracking Ancient Egyptian Artists, a Problem of Methodology: The Case of the Painters of Private Tombs in the Theban Necropolis during the Eighteenth Dynasty”. In K. A. Kóthay (szerk.): *Art and Society: Ancient and Modern Contexts of Egyptian Art: Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine Arts, Budapest, 13–15 May 2010*, Budapest, Museum of Fine Arts, 2012, 199–208.

²⁸ L. MANNICHE: *Lost Tombs: A study of Certain Eighteenth Dynasty Monuments in the Theban Necropolis*, London–New York, Routledge, 1988, 62–87; ám vö. Abeer EL-SHAHAWY: *Recherche sur la décoration des tombes thébaines du Nouvel Empire: Originalités iconographiques et innovations*, Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie XIII, London, Golden House Publications, 2010, 295–297.

sírja közelében, attól alig néhány méterre előkerült vázlat kapcsolatba hozható annak fennmaradt festményeivel. A hasonló elemek kidolgozására egyébként jó példa a TT 80 (*Dzsebutinefer*) egyik szintén nagyméretű festmény-együttese, ahol a kompozíció teljes magasságát elfoglaló áldozati jelenet előtt három képsávban megtaláljuk a bankett-jelenet ülő házaspárjain kívül a hárfást, a táncoló hangszeres leányokat és az állványokra állított edényeket is.²⁹ Abdel Ghaffar Shedid, a II. Amenhotep uralkodása körüli thébai sírok festményeinek elemzése során az általa közelebbről vizsgált hét sír közül *Qen-Amon*ét tartja a legkorábbinak, III. Thutmoszisz és II. Amenhotep uralkodása idejére datálja,³⁰ melyet korban a TT 104 (*Dzsebutinefer*) sír készítése követett. Valószínűnek tartja azt is, hogy e sírok festményeit egyazon művész készítette, mely esetben a kompozíciók és a kidolgozás hasonlósága még inkább indokolt volna.

Az osztrakon vázlata és *Qen-Amon* festménye, ha nem is azonos, de figyelemre méltó hasonlóságokat mutat, első ránézésre az osztrakon felső áldozati jelenete és a hozzátartozó, két képsávban megjelenített bankett-jelenet szinte megegyezik *Qen-Amon* festményének elrendezésével. A festményen azonban csak ez a jelenetsor látható jól, alatta csak némi festéknyomok valószínűsítik, hogy az alsó jelenetsort is kidolgozták volna, így nem világos, hogy ebből mennyit és hogyan valósított meg a művész a falfestmény elkészítésekor.

Viszont további eltérések is tapasztalhatók az osztrakon vázlata és *Qen-Amon* festménye között: A festményen az áldozatot fogadó *Qen-Amon* és *Bengit* házaspár fölött is szerepel egy hét szövegoszlopba írott, őket azonosító hieroglif szöveg. Az áldozati asztal alatt virággal díszített korsók láthatók. Az áldozatok nem három, hanem két szinten halmozódnak, az osztrakonnal nem azonos, de eléggé hasonló elrendezésben, és a legfelső áldozathalom helyére táblázatba foglalt áldozati lista került. A párducbőrös áldozó *szem*-pap csupán néhány festékfoltból rekonstruálható, de az áldozati formula négy kolumnája, melynek kezdő jelei az osztrakonéval megegyeznek, azonos elrendezésű. A tálkát nyújtó leány az alsó regiszterből a felsőbe, a hárfás elé került, s egy függőleges oszlopba írott szöveg *Qen-Amon* leányaként azonosítja. A nagy tárolóedények és az állványra helyezett söröskorsók szintén a felső képsávban láthatóak, mégpedig a zenész-táncos lányok helyén, akik a festményen nem szerepelnek. Az edények mellett nem három, csak két ülő házaspár maradt ránk. Az alsó képsáv a jobb oldalán elpusztult. Néhány keskeny szövegoszlop hieroglifáinak nyomai maradtak ránk, és ettől balra az osztrakonon nem szereplő, térdelő nő alakja az állványra helyezett edények előtt. Az osztrakonon nem szerepel az edények mögött álló, némileg meghajló férfialak, aki virágokkal díszített

²⁹ A. Gh. SHEDID: *Stil der Grabmalereien in der Zeit Amenophis' II: Untersucht an den thebanischen Gräbern Nr. 104 und Nr. 80*, Archäologische Veröffentlichungen 66, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 1988, Tafel 52.b.

³⁰ SHEDID: *Stil der Grabmalereien*, 95, de vö. KAMPP: *Thebanische Nekropole*, 613, aki – főként építészeti kritériumok alapján – némileg még korábbra keltezi *Qen-Amon* sírját.

díszgallért tart. Viszont mögötte a festményen is ott a leány, akitől a tálkát átveszi a jelenetet lezáró ülő házaspár férfi tagja.³¹

Azt, hogy a művész-vázlat *Qen-Amon* sírjának festményéhez készült volna, egyelőre talán nem lehetséges egyértelműen bizonyítani. Az azonban, hogy a két alkotás korban közel áll egymáshoz nagyon is valószínű, és az is, hogy az osztrakont a korszak egyik vezető művésze készíthette. Ezzel azonban nem állunk távol annak valószínűsítéséhez, hogy a vázlatnak, annak alkotójának és a *Qen-Amon* sír festményének köze lehet egymáshoz. Legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a festményhez több vázlatot is készített a művész, és ezek közül választott ő, vagy a megrendelő valamilyen, általunk nem ismert szempont alapján, és azt dolgozta ki. Talán nem véletlen, hogy az az osztrakon, mely egy olyan változatot tartalmaz, mely nem minden részletében egyezik meg a kidolgozott festménnyel, éppen abból a törmelékből került elő, melyet a sírok készítésekor eltávolított törmelék hányójaként értékelhetünk.

Rezümé

Az egyiptomi magyar ásatások során, a 18. dinasztia korára datálható TT 413 (Qen-Amon) sír körzetében előkerült mészkő osztrakonon olyan jeleneteket ábrázoltak, melyek egyértelműen rokoníthatóak a sír egyik nagyméretű festmény-együttesének kidolgozásával. Jóllehet az osztrakon és a festmény jelenetei nem minden részletükben azonosak, az egyes képsávok tartalma arra utal, hogy ennek a festménynek az előkészítésekor, megtervezésekor készült a vonalrajzos vázlat, feltételezhetően a festmény egyik változataként. Az újbírodalmi, és különösen a 18. dinasztia korából ránk maradt hasonló művész-osztrakonok között igen ritka a nem csupán egyes részleteket, hanem teljes kompozíciót mutató. A lelet az ókori egyiptomi festmények kidolgozásáról való ismereteinkhez nyújthat újabb támpontokat.

Kulcsszavak

ókor, Egyiptom, Théba, Újbírodalom, osztrakon, művész, TT 412, Qen-Amon

Abstract

The limestone ostrakon found during the Hungarian excavations in the Theban necropolis, in the area of Theban Tomb 413 (Qen-Amun) contains scenes which can doubtlessly be related to one of the paintings of the rock cut tomb. Although the scenes depicted in the painting and

³¹ A festményen látható segédvonalak – lényegében egy négyzetháló –, melyek a teljes képfelületen végigfutnak, a festmény elkészítésének technikájával kapcsolatban további kérdéseket vethet fel. A segédvonalak és a négyzethálók kérdéséhez, történetéhez és datálási lehetőségéhez l. G. ROBINS: "The use of the squared grid as a technical aid for artists in Eighteenth Dynasty Painted Theban tombs"; és B. M. BRYAN: "Painting techniques and artisan organization in the Tomb of Suemniwet, Theban Tomb 92"; mindkettő in W. V. DAVIES (szerk.): *Colour and painting in ancient Egypt*, London, The British Museum Press, 2001, 60–62, ill. 63–72.

on the ostrakon are not identical in every detail, the contents of each register suggest that the sketch in line-drawing could be prepared while the painting was planned, supposedly as one of its variants proposed by the artist. Among the similar artists' sketches remained to us from the New Kingdom and especially from the Eighteenth Dynasty, those depicting not only smaller details but the whole composition are rather rare. This find can offer new aspects for our understanding of the work procedures of ancient Egyptian artists.

Keywords

ancient Egypt, Thebes, New Kingdom, ostrakon, artist, TT 412, Qen-Amun